

Рудан Н. - аспірантка кафедри філософії Південноукраїнського державного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського

УДК: 338.9+306+316.722+947.7

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ КУЛЬТУРИ

Анотація: в статті розкриваються передумови та специфіка формування сучасної української економічної культури, розглядаються проблеми, перед якими стоїть українська економічна культура, визначено їх причини, що може сприяти вирішенню визначених проблем.

Ключові слова: економічна культура, соціалістична ментальність, формування сучасної української економічної культури.

Аннотация: в статье раскрываются предпосылки и специфика формирования современной украинской экономической культуры, рассматриваются проблемы, перед которыми стоит украинская экономическая культура, определены их причины, что может способствовать решению определенных проблем.

Ключевые слова: экономическая культура, социалистическая ментальность, формирование современной украинской экономической культуры.

Annotation: in the article pre-conditions and specific of forming of the modern Ukrainian economic culture open up, problems which the Ukrainian economic culture costs before are examined, their reasons are certain, that can be instrumental in the decision of certain problems.

Keywords: economic culture, socialistic mentality, forming of the modern Ukrainian economic culture.

Актуальність проблеми. Той факт, що ідеї, ідеології, психологічні властивості людей можуть гальмувати або блокувати зміни, неодноразово наголошувався останніми роками дослідниками трансформаційних процесів. На прикладі Східної Європи П. Штомпка [10] показує, що одним з головних бар'єрів, що перешкоджають переходу до ринку, є широко поширений синдром «соціалістичної ментальності». Подібно до нього, авторський колектив під керівництвом Ю. Левади відзначає, що феномен «людини радянської» ще довго буде присутнім в масовій свідомості населення України [7]. Останніми роками проблематикою національного менталітету цікавиться все більша кількість дослідників в різних областях знання [1]. Але цілісну характеристику менталітету можна дати тільки в міждисциплінарній перспективі, базуючись на історичних даних, підходах соціальної філософії і соціології, культурології і лінгвістики.

Економічна ментальність формується в результаті кристалізації в пам'яті народу багатовікового досвіду господарської діяльності, її організаційних і матеріально-технологічних особливостей. Українська економічна культура характеризується живучістю зрівняльних механізмів редистрибуції матеріальних ресурсів. Отже метою статті є з'ясування причин стійкості механізмів редистрибуції матеріальних ресурсів і відповідних ним цінностей та нерозвинутості цінностей індивідуалізму.

Україні історично була властива комунальність як устрій матеріально-технологічного середовища, при якому всі його частини є єдиною нероздільною системою і не можуть бути відособлені без загрози її розпаду. Мала щільність населення на великих просторах України обумовлювала меншу гостроту боротьби за територію мешкання, але підвищувала необхідність мобілізацій – колективного захисту від зовнішніх нападів і колективних зусиль в здійсненні трудомісткого землеробства.

Проте ще важливішою для розвитку національної економічної культури була наступна обставина. Згідно Ф. Хайеку [9], слабка заселеність території перешкоджає добровільній спеціалізації і розподілу праці, а отже, і ефективному використанню наявних ресурсів, розвитку механізмів обміну і більшої прибутковості праці. Якщо спеціалізація приводить до зростання індивідуальної продуктивності, способів передачі інформації, процесам соціально-економічної диференціації, то, навпаки, мала щільність населення блокує розвиток цих процесів. Якщо в середні віки на Заході інтенсивна урбанізація сприяла індивідуалізації суспільного життя, то на Русі нерозвиненість міст, велика питома вага натурального господарства і негрошового обміну законсервували колективістські

форми організації людей. В умовах переважання натурального господарства населення вимушене було годуватися тяжкою працею, використовувати примітивні методи обробки землі і форми обміну, а значить, існувати в режимі виживання. Слабка заселеність території України створила умови і для розвитку екстенсивної культури: велика кількість землі і деяких інших природних ресурсів ослабляла проблему їх економного використання, тому збільшення об'ємів виробництва йшло переважно за рахунок зростання кількості оброблюваних земель, і у меншій мірі – за рахунок раціоналізації аграрних технологій («праця versus високі технології»).

Життя в режимі виживання і мобілізацій вимагало наявності сильних перерозподільних механізмів усередині соціуму, що зумовило виникнення і розвиток найбільш ефективної форми організації соціально-економічного життя в тих умовах – общинної. Найважливішими характеристиками громадських форм поведінки були редистрибуція і реципрокація. Редистрибутивні практики забезпечувалися звичаями зрівняльного перерозподілу: потлачем (даруванням надлишків), помочами (спільною трудовою діяльністю), «нарядями світом», толоками, складчиною. Реципрокний («взаємний») характер такого обміну означав, що обмін здійснювався між рівними, а отримання допомоги накладало на одержувача зобов'язання негайно відгукнутися на заклик того, хто надав йому допомогу, коли той в ній матиме потребу.

Таким чином, в основі нормативної бази общини лежало уявлення про людину не як про самостійну одиницю, а як належність до цілого. Це обумовлювало не тільки розвиток колективістських звичаїв, але і типу культури в цілому, яку деякі дослідники називають «детерміністською» [6]. Для такої культури характерний зовнішній локус-контроль, в ній людина залежна від соціальної організації, є об'єктом дії. Як відомо, більшу частину населення України аж до сталінської індустріалізації складало селянство – соціальний шар, який повною мірою є носієм громадської етики виживання, що і дозволяє говорити про неї як про характеристику української економічної культури в цілому.

Подальший розвиток української цивілізації був пов'язаний із становленням держави і ухваленням християнства. На відміну від протестантських віросповідань, що з'явилися пізніше, іудейсько-східнохристиянська традиція розглядала працю як неприємну необхідність, покарання людини за первородний гріх. Господарська етика і трудова мораль в українському православ'ї зайняли підлегле місце в порівнянні з працею духовною. Головним в справі порятунку душі було терпіння. Самоствердження було спрямовано всередину себе, на те «устрій» власної особи. Подібні чинники обумовлювали стримане відношення до накопичення і власності.

Етика виживання українського селянства і конфесійні норми православ'я зумовили існування бідності як типу культури. Матеріальний добробут людини відділявся від її власної активності і відповідальності. Українській культурі було властиво більш терпиме, ніж на Заході, відношення до невдач господарської діяльності, допомога бідним складала найважливіший етичний обов'язок християнина. Жебраки займали в середньовічній українській культурі абсолютно визначену – індульгентну – нішу: через подаяння виконувалася заповідь про любов до ближнього. Таким чином, нормативно закріплюються перерозподільні звичаї слов'янської общини, тільки тепер інструментом редистрибуції стає милостиня і добродійність.

Крім того, православне християнство підсилює фаталістичні риси національної вдачі («все у волі Божій»). Вони виявляються і в українській мові, в якій чітко видно характеристики неагентивності, – невідповідності людям їх власного життя. Неагентивність видно в недостатній відокремленості індивіда як автономного агента і контролера подій, а також в любові до моралі – абсолютизації моральних вимірювань людського життя, прихильності крайнім і категоричним моральним думкам. Люди виступають не як «діячі», а, швидше, як «потерпаючі». Фаталізм національного характеру обумовлює низькі ранги цінностей досягнення та активності і в сучасній Україні, тоді як цінності, пов'язані з можливістю не працювати, мають в Україні значно вищі ранги, ніж в західних країнах [5, с. 150]. Подібна специфіка світосприймання обумовлює смислове наповнення таких термінальних цінностей, як свобода, праця, успіх. Так, якщо для західної культури типове розуміння успіху як результату власних зусиль, то в українській культурі успіх – це наслідок везіння (пригадаємо казки, в яких виграє бездіяльний, але добрий і удачливий герой). Аналогічно за ступенем суб'єктності розрізняються західне і «радянське» розуміння свободи, притаманне слов'янським народам пострадянського простору. На відміну від ліберального трактування свободи як незалежності і відповідальності, свобода в пострадянській культурі у поєднанні з правовим нігілізмом як невід'ємною межею національної суспільної традиції виглядає як вольниця, анархія, можливість робити «все, що заманеться». Безсуб'єктність цієї «свободи» фіксується і в сьогоденних опитах

громадської думки, згідно яким матеріальний достаток виступає найбільш поширеною умовою свободи.

Таким чином, є підстави говорити про традиціоналізм української економічної культури. Його відмітними ознаками є ціннісно-раціональна поведінка, зрівняльні цінності і цінності недосягнення, уявлення про «неправедність» багатства, гіпертрофована значущість персоніфікованих зв'язків. «Традиціоналістський» склад мислення виражається, зокрема, в тому, що людина не схильна заробляти більше, вона просто хоче жити так, як звикла. При ускладненнях традиціоналісти не нарощують зусилля, а скорочують потреби [3, с. 81-88]. Це думка М. Вебера підтверджується і результатами сучасних досліджень. Так, в провінційних містах України основною реакцією на падіння грошових доходів населення протягом останнього десятиліття було не активне залучення до ринкової економіки, а втеча від неї [2, с. 61].

В Україні, яка тривалий час залишалася під владою Російської імперії, всі модернізації ініціювалися державою, проводилися у форсовано-мобілізаційному темпі, за рахунок і на основі архаїчних структур. Наслідком модернізацій, що запізнюються, є радикальні суспільні зміни, соціальна ціна яких достатньо висока. Оскільки реформи не визрівали в результаті природного розвитку інститутів, а насаджувалися зверху, вони довго залишалися «насильством над масами». До життя в режимі мобілізації, пов'язаної з сільськогосподарськими циклами, і етиці виживання українського селянства ці модернізації додали високий ступінь нестабільності: «навіть поступовий розвиток ми хочемо здійснити, застосовуючи техніку вибуху» [4, с. 269-270]. Такі модернізації виховали в народі страх перед реформами і недовіру до влади. Пасивний опір реформам закладає в них механізми відставання, необхідність нової модернізації, яка знову запізнюється.

В умовах, коли завтрашній день непередбачуваний і може нести як несподівані зльоти, так і погрози втрат, «раціональною» формою поведінки населення стає життя сьогоднішнім днем. Обмеженість можливості планування свого життя обумовлює примат короткострокових цілей, а майбутнє пов'язане з мріями про швидке збагачення. Мобілізаційна свідомість, вироблена в умовах економічної і політичної нестабільності, орієнтує людину на споживання, а поліпшення свого життя вона пов'язує з утопічним стрибком в краще майбутнє, радикальними суспільними змінами, везінням, турботою держави. У подібних же умовах нестабільності існує еліта. Ідеологія гедонізму, демонстративне споживання, «синдром тимчасового виконавця» – невід'ємні характеристики еліти суспільства неорганічної модернізації.

Сторіччями в Україні, яка була складовою Росії, склалися відносини особистої залежності в політичній, економічній, культурній сферах, що сьогодні дає дослідникам підстави говорити про те, що коріння сучасних політичних, економічних і етичних проблем України – в немансипованій від влади «маленькій людині».

Російська імперія як сильна держава, яка одночасно є суб'єктом насильства по відношенню до індивіда і джерелом важливих благ, формувала серед підкорених народів тип особи, відчуженої від управління країною. Інститути нагород і скарг зумовили пристосування до специфічних каналів отримання матеріальних благ – не через незалежність і вільну конкуренцію, а через лояльність до влади (матеріальні блага не «заробляли», а «заслужували»). Звідси – гіпертрофія надій «маленької людини» на верховну владу, виправдання її втручання в життя суспільства, що досить поширене серед старшого покоління українців.

Необхідно відзначити особливе ставлення до недоторканості приватної власності на пострадянському просторі. Якщо на Заході власність була умовою незалежності індивіда, то наділ власністю людини в роздаточній економіці означав її «прив'язку» до держави. Строго кажучи, в національній економіці переважали не стільки відносини власності, скільки володіння, оскільки всі верстви населення в тій або іншій формі були законодавчо прикріплені до землі. Російською національною традицією, що перекочувала з дореволюційної Росії в радянську і на пострадянській простір, є слабка правова захищеність суб'єктів економічної діяльності, складником якої є слабкий захист прав власності. Високі витрати зі специфікації і захисту приватних прав сприяли формуванню і переважанню в пострадянських країнах інститутів суспільної, а не приватної, власності. Відмітною ознакою інституту суспільно-службової власності виступає відсутність у якої-небудь приватної особи або соціальної групи всієї повноти прав на той або інший матеріальний або нематеріальний об'єкт. Роздаточна економіка означає умовний характер володіння власністю, а умови цього володіння не вичерпуються формальними вимогами виконання державних обов'язків (наприклад, військової служби), але в значній мірі визначаються свавіллям держави і її представників. У першому випадку держава поводить як дискримінуючий монополіст, в другому спостерігається рентоорієнтована

поведінка бюрократії – отримання доходів, пов'язаних з її поточним соціальним статусом. Ця поведінка витікає з монопольного права ухвалення рішення, від якого залежать інші економічні агенти. Не будучи власниками обмежених ресурсів, представники бюрократії витягують дохід, маючи доступ до них в умовах недостатнього захисту іншими агентами своїх прав на ті ж ресурси. Тому в Україні боротьба за економічні ресурси полягала не стільки в отриманні їх у власність, скільки в захопленні контролю над їх розподілом.

Незахищеність власників, з одного боку, і можливість швидкого збагачення – з іншого, були пов'язані з регулярними перерозподілами власності в процесі здійснення модернізацій, що запізнювалися, і змін політичних режимів. У держави завжди неявно було присутнє право експропріації власності, що визначало високі ризики економічної діяльності і вузький горизонт планування дій економічних агентів. Ненадійний захист прав власності і укладених контрактів обумовлювали низький рівень довіри в суспільстві, несприятливий інвестиційний клімат, відкачування ресурсів, репатріацію прибутку, недоінвестування, хронічний брак ресурсів держави для здійснення своїх програм. Виникав порочний круг, коли нестабільність приводила до браку ресурсів, а необхідність знаходження додаткових ресурсів повинна була забезпечити право держави в потрібний момент «притиснути» власника, на свій розсуд міняти правила гри.

Револуція 1917 року в країнах радянського простору ознаменувала собою новий етап розвитку роздаточної економіки. Соціалістичний експеримент став можливим в країні з давніми традиціями комунальності, зрівняльного розподілу, домінування політичних завдань над економічними, позаекономічного примушення з боку держави, якій слабо розвинене цивільне суспільство делегує тягар відповідальності за себе.

Подібно до того, як сторіччями раніше селянство законодавчо прикріплювалося до землі, відтепер все працездатне населення було прикріплене до державних підприємств і організацій, поза якими воно просто не могло мати законних коштів для існування. Новою в економічних відносинах стала заборона приватної власності на засоби виробництва, загальна обов'язкова участь у виробничій і управлінській діяльності на об'єктах єдиної державної власності. В умовах командної економіки на верхівці економічної ієрархії опинилися не власники, але розпорядники ресурсів. Подібний принцип розподілу у поєднанні з немонетарним характером радянської економіки призвів до того, що соціальна нерівність в радянському суспільстві носила не працеактивний, а статусний характер. Ціннісна раціональність в радянській економіці виражалася, зокрема, в підміні економічних стимулів трудової діяльності політичними і моральними, заснованими на патріотизмі і свідомості трудящих.

Парадигмою виробничих відносин в СРСР став патерналізм держави по відношенню до своїх громадян, визначуваний як система стійких відносин, що самовідтворюються, між працівником і державою, коли в обмін на задану працівникові трудову активність йому надається можливість задоволення лімітованих потреб життєзабезпечення. Патерналізм припускає «добродійний деспотизм» – втручання держави в будь-які сфери життя людини, причому робиться це без згоди опікуваного. За протегуючою стороною визнається право застосовувати санкції або заохочення з метою регулювання поведінки залежної сторони в різних сферах життєдіяльності. Передумовами патерналістського менталітету є відсутність ситуації вибору і обмеженість потреб громадян.

Державні підприємства і організації надавали громадянам різні соціальні блага, більшість з яких (житло, місця в дошкільних установах, дефіцитні товари, санаторно-курортне лікування) просто була недоступна поза підприємством. Натомість працедавці (і держава в їх особі) отримували залежну, а значить, дешеву і лояльну робочу силу. Така «феодальна» організація виробничих відносин дозволяла поєднувати низьку техніко-економічну ефективність радянських підприємств з їх високою соціально-економічною живучістю. Патерналістско-патріархальні відносини між народом і державою відбивалися і в газетній мові, починаючи з 20-30-х років: «рідний радянський уряд», «батьківська турбота партії», «всесоюзний староста», «наш вождь і вчитель».

Таким чином, на рівні масової свідомості формувалися і відтворювалися установки на соціальне утриманство, патерналістське сприйняття державної влади. Людина була зредукована для забезпечення державних потреб, але при цьому влада розглядалася нею як інстанція турботи, хранитель і гарант соціального порядку, джерело будь-якого можливого блага. Робоча сила державно-залежного працівника в СРСР перестала бути його особистою власністю. Командно-адміністративна система придбала вид працедавця-добродійника, з яким було не просто непосильно, але і аморально говорити на мові взаємних зобов'язань. Відносини з державою вибудовувалися по осі «турбота – подяка». У строго контрольованому розпорядку життя вироблялися ефекти «дифузії відповідальності» і «пролонгованого інфантилізму»: патерналізм держави ослабляє необхідність у

власних зусиллях, і люди відмовляються ухвалювати відповідальні рішення, вимагають від властей турботи, соціального захисту і інших гарантій. «Проблема безбілетника» благополучно перекочувала з селянської общини в радянську розподільну економіку. Свого часу писали, що стахановський рух був необхідним в країні, де люди не привчені до праці. Інакше, надані самим собі, з десяти працівників вісім байдикуватимуть.

Крім того, що одним з наслідків політики державного патерналізму стала економічна неефективність і утриманські установки працівників, ще одним негативним наслідком її стало обмеження соціальних прав і свободи громадян. Держава акумулювала велику частину національного доходу, основні життєві блага поступали у формі державного благодіяння. Образно виражаючись, воно виступало в ролі Великого Інквізитора, роздаючи людям «хліби, їх же руками здобуті». Цінність соціальної захищеності, зведена в абсолют, служила виправданням диктату державної влади і тоталітарного контролю над особою.

Відокремлений від попиту і пропозиції псевдоекономічний інститут перерозподільчо-зрівняльної винагороди за працю в СРСР, що виражався в політиці обмеження доходів, існуванні «стелі зарплати», забороні на будь-які види підприємницької діяльності, забороні приватної власності, обмежував економічну активність людей і перетворювався, за виразом П. Сорокіна, в «роздачу премій посередності» [8, с. 252]. Дійсно, в зрівнюванні завжди більше зацікавлений той, хто не здатний успішно конкурувати в боротьбі за обмежені ресурси суспільства. Некваліфікованому працівникові важливо, щоб засоби існування діставалися йому незалежно від кінцевих результатів його діяльності, в порядку добродійного відшкодування витрачених фізичних сил. Вибір на користь «соціальної справедливості» за визначенням ущемляв права сильного (не випадково в перше ж десятиліття існування Радянської влади були винищені самодіяльні, підприємницькі верстви населення). Тяжкість праці (а не її суспільна корисність) виступала як складова «еквівалентності» обміну. У суспільстві, де «мірилом роботи вважають втому», неможливо було забезпечити ефективний розподіл ресурсів: фактично за рахунок суспільних фондів споживання заохочувався непродуктивна, низькокваліфікована праця.

Таким чином, система державного патерналізму і неекономічних методів стимулювання відповідала, перш за все, інтересам маломобільного, конформного працівника із заниженими потребами. Це була стабільна система, що самовідтворювалася, значне місце в якій займало наслідування традицій і ціннісно-орієнтована дія. Як і всі традиціоналістські системи, вона була ригідна для інновацій, бар'єрами для яких були як формальні правила, що встановлюються державою, так і повсякденні практики, що є «відповідями» на створену систему. На поведінковому рівні радянська економічна культура втілювалася в масових залежних установках, мінімізації економічних зусиль, обмеженні потреб до рівня «як у всіх». Вона сприяла відтворенню кріпацької психології, пасивності, установок не на саморозвиток, а на пристосування і орієнтацію на державу при рішенні проблем життєзабезпечення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барсукова С.Ю. Неформальная экономика и система ценностей россиян / С.Ю. Барсукова // Социологические исследования. – 2001. – № 1. – С. 48-61.
2. Вагин В.В. Провинциальный город: ключевые элементы жизнеустройства / В.В. Вагин // Мир России. – 1997. – № 4. – С. 59-69.
3. Вебер М. Избранные произведения / Вебер М. – М.: Прогресс, 1990. – 198 с.
4. Лотман Ю.М. Культура и взрыв / Ю.М. Лотман. – М.: Гнозис, 1992. – 342 с.
5. Магун В. Трудовые ценности в сравнительной перспективе / В. Магун // Социологические чтения. Вып. 2 / Отв. ред. Е.Н. Данилова. – М.: ИС РАН, 1997. – С. 32-47.
6. Овсянников А.А. Философия катастрофы / А.А. Овсянников // Мир России. – 2000. – № 1. – С. 49-59.
7. Советский простой человек: Опыт социального портрета на рубеже 90-х. / Под ред. Ю. Левады. – М.: ВЦИОМ, 1993. – 122 с.
8. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. / П. Сорокин / Общ. ред. А.Ю. Соколова. – М.: ИПЛ, 1992. – 638 с.
9. Хайек Ф.А. Пагубная самонадеянность. Ошибки социализма / Ф.А. Хайек. – М.: Новости, 1992. – 108 с.
10. Штомпка П. Социология социальных изменений / П. Штомпка. – М.: Аспект Пресс, 1996. – 248 с.